

**UNIwersYTET WROCLAWSKI
WYDZIAŁ FILOLOGICZNY
INSTYTUT FILOLOGII POLSKIEJ**

Sara Ziajka

**JĘZYKOWY OBRAZ KOŃCZYN CZŁOWIEKA
WE FRAZEOLOGII I PAREMIOLOGII POLSKIEJ**

**Praca licencjacka
napisana pod kierunkiem
dr hab. Małgorzaty Misiak**

WROCLAW 2022

**UNIVERSITY OF WROCLAW
FACULTY OF PHILOLOGICAL
INSTITUTE OF POLISH PHILOLOGY**

Sara Ziajka

**LINGUISTIC IMAGE OF HUMAN LIMBS
IN POLISH PHRASEOLOGY AND PAREMIOLOGY**

thesis supervisor

PhD Malgorzata Misiak

WROCLAW 2022

Praca *Językowy obraz kończyn człowieka we frazeologii i paremiologii polskiej* podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie, jaki obraz rąk, nóg i ich części składowych wyłania się z wynotowanego materiału frazeologiczno-paremiologicznego zgromadzonego w *Wielkim słowniku frazeologicznym PWN z przysłowiami* w opracowaniu Anny Kłosińskiej oraz *Wielkim słowniku frazeologicznym* autorstwa Piotra Müldnera- Nieckowskiego.

Praca skupia się na analizie frazeologizmów oraz paremii zawierających w swoim składzie nazwy kończyn i ich części. Do napisania pracy wykorzystano literaturę przedmiotu, głównie z zakresu frazeologii, paremiologii oraz językoznawstwa kognitywnego.

Posłużono się metodą rekonstrukcji językowego obrazu świata.

Z analizy materiału wynika, iż kończyny są postrzegane przez użytkowników języka jako niezwykle ważny element ciała ludzkiego.

Słowa kluczowe: frazeologizm, przysłowie, ręka, noga, JOS (językowy obraz świata)

The work *Linguistic image of human limbs in Polish phraseology and paremiology* attempts to answer the question what image of hands, legs and their component parts emerges from the noted phraseological and paremiological material collected in the *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami* in the study by Anna Kłosińska and the *Wielki słownik frazeologiczny* by Piotr Müldner-Nieckowski.

The work focuses on the analysis of phraseologisms and paremia containing the names of limbs and their parts. The literature on the subject was used to write the work, mainly in the field of phraseology, paremiology and cognitive linguistics.

The study uses the method of reconstructing the linguistic image of the world.

The analysis of the materials shows that the limbs are perceived by language users as an extremely important element of the human body.

Keywords: phraseology, proverb, hand, leg, LIW (lingustic image of the world)

Spis treści

I. Wstęp	5
II. Część teoretyczna	6
1. Pojęcie frazeologizmu	6
2. Frazeologizm a przysłowie	9
3. Językowy obraz świata	11
4. Frazeologizmy w JOS	14
III. Frazeologia somatyczna – stan badań	16
IV. Część analityczna	19
1. Językowy obraz poszczególnych części kończyn ludzkich zawartych we frazeologizmach i przysłowiach	19
1.1. Ręka	19
a. Dłoń	25
b. Łokieć	27
c. Palec	27
d. Paznokieć	29
e. Ramię	29
1.2 Noga	30
a. Kolano	32
b. Łydka	33
c. Stopa	34
d. Pięta	35
V. Podsumowanie	37
Bibliografia	38
Netografia	40

I. Wstęp

Celem mojej pracy jest odpowiedź na pytanie, jaki obraz kończyn człowieka utrwalony został we frazeologii i paremiologii polskiej, czyli próba rekonstrukcji językowego obrazu kończyn człowieka. Ręce i nogi, jak i ich części składowe, stanowią niezbędny element ciała, co znajduje odbicie w języku.

Materiał badawczy stanowią związki frazeologiczne oraz paremie, które zawierają jako komponenty *nomina anatomica*: ręka, noga, dłoń, łokieć, ramię, palec, paznokieć, kolano, stopa, łydka, pięta. Materiał ten został przeze mnie wynotowany z *Wielkiego słownika frazeologicznego PWN z przysłowiami*, w opracowaniu Anny Kłosińskiej oraz *Wielkiego słownika frazeologicznego* autorstwa Piotra Müldnera-Nieckowskiego¹.

Praca składa się zasadniczo z dwóch części: teoretycznej i analitycznej. W teoretycznej części pracy omówiono podstawowe zagadnienia frazeologiczne i paremiologiczne. W pierwszym podrozdziale przedstawiono definicję pojęć: frazeologizm, paremia, idiom czy frazem, powołując się na prace Stanisława Skorupki, Wojciecha Chlebdy, Juliana Krzyżanowskiego, Grzegorza Szpili, Anny Pajdzińskiej oraz Andrzeja Marii Lewickiego. Kolejny podrozdział poświęcono omówieniu metodologii: przybliżeniu pojęcia językowego obrazu świata (JOS) za Renatą Grzegorzczukową, Jerzym Bartmińskim oraz Pajdzińską i Lewickim. Opisano również miejsce frazeologizmów i przysłów w rekonstrukcji językowego obrazu świata, odwołując się do antropocentrycznego charakteru języka i postrzegania rzeczywistości przez człowieka. Osobny rozdział poświęcony został przedstawieniu stanu badań.

Część analityczną stanowi próba rekonstrukcji językowego obrazu kończyn człowieka na podstawie zebranego materiału. Analizie poddane zostały kolejno: ręka oraz jej części (dłoń, łokieć, palec, paznokieć, ramię) i noga wraz z komponentami (kolano, łydka, stopa, pięta). Całość pracy zamyka podsumowanie.

¹*Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005. P. Nieckowski-Möldner, *Wielki słownik frazeologiczny*, Warszawa 2003.

II. Część teoretyczna

1. Pojęcie frazeologizmu

Polska frazeologia posługuje się różnymi terminami odnoszącymi się do frazeologizmu, np.: związek frazeologiczny, grupa frazeologiczna, idiom, frazem, połączenie wielowyrazowe i inne. W pracach językoznawczych odnajdujemy wiele definicji frazeologizmów, jak również propozycje ich klasyfikacji.

Stanisław Skorupka określa związki frazeologiczne jako wyrażenia mające mniej lub bardziej stały charakter, powtarzające się w niezmienionej formie i porządku wyrazowym. Ich sens nie zależy od znaczeń poszczególnych wyrazów². Skorupka dokonał klasyfikacji frazeologizmów ze względu na kryterium formalne i semantyczne.

Kryterium semantyczne skupia się na sile zespolenia części składowych związku frazeologicznego. W tym podziale badacz wyróżnił związki stałe (ich znaczenie nie wynika ze znaczenia konkretnych składników), łączliwe (silnie zespolone, ale ich składniki nie zostały zleksykalizowane) i luźne (tworzone doraźnie związki, których znaczenie wynika z sensu poszczególnych składników)³. Wykładnikiem kryterium formalnego zaś jest *charakter gramatyczny wyrazów*. Z tego względu Skorupka wyróżnił wyrażenie, zwrot i frazę:

Wyrażenie to zespół co najmniej dwu wyrazów stanowiących całość syntaktyczną i mających charakter nominalny (imienny). Ośrodkiem wyrażenia jest zwykle rzeczownik lub przymiotnik, bywa nim również imiesłów przymiotnikowy, a nawet przysłówek (...). Zwrot to zespół wyrazów powiązanych składniowo, w którym człon podstawowy ma charakter werbalny. Ośrodkiem zwrotu jest czasownik lub imiesłów nieodmienny (...). Fraza to zespół wyrazowy złożony z członów nominalnych i werbalnych, mający postać zdania⁴.

Do takiego podziału formalnego krytycznie odniósł się Andrzej Maria Lewicki, który zauważył, że składniki frazeologizmów *tracą w dużym stopniu, a często*

² S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985, s. 6-8.

³ *Ibidem*, s. 6-7.

⁴ *Ibidem*, s. 6.

i całkowicie, właściwości syntaktyczne odpowiedniej części mowy⁵. Zdaniem Lewickiego i Anny Pajdzińskiej frazeologizm jest to utrwalone w języku zestawienie wyrazów, charakteryzujące się pewną nieregularnością. Dla badaczy są one składnikami wypowiedzi oraz tekstów, nie zaś samymi tekstami, co odróżnia je od przysłów właściwych.

W przedmowie do *Wielkiego słownika frazeologicznego PWN z przysłowiami* Edyty Sobol czytamy, że *związki frazeologiczne to ustabilizowane w danym języku połączenia wyrazów, których znaczenia nie są równe sumie znaczeń tych wyrazów*⁶. Piotr Müldner-Nieckowski uzupełnia tę definicję o zwrot: *co najmniej dwa wyrazy*. Wyróżnia on również pojęcie frazemu i dzieli frazeologizmy na otwarte, samodzielne semantycznie zespoły wyrazów, które przyjmują postać wzorców (grup syntaktycznych), oraz zamknięte, czyli struktury niezawierające elementów otwartych, będące jednostkami słownikowymi, które zawsze mają taką samą budowę⁷.

Encyklopedia PWN definiuje natomiast frazeologizm jako: *[gr.], związek wyrazowy tworzący w danym języku stałą frazeologię, zleksykalizowany zwrot*⁸. Z zestawienia powyższych definicji wynika, że frazeologizm to charakterystyczne dla danego języka połączenie co najmniej dwóch wyrazów, mających mniej lub bardziej utarty charakter, których znaczenie nie jest równe semantyce poszczególnych składników.

Anna Krawczyk-Tyrpa zaznacza, że badania nad frazeologią wcale nie należą do oczywistych⁹. Pojawiające się w definicjach określenie *bardziej lub mniej* nie precyzuje dokładnie co jest frazeologizmem, a co nim nie jest. Wszystkie przytoczone definicje zgadzają się co do tego, że suma znaczeń poszczególnych wyrazów składowych, nie oddaje znaczenia frazeologizmu, gdyż *stosunek między strukturą a znaczeniem został zatarty*, co pokazuje, że nie ograniczają definicji do związków stałych¹⁰.

⁵ A.M. Lewicki, *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*, Katowice 1976, s. 15.

⁶ *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, red. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005.

⁷ P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny*, Warszawa 2003, s. 15-20.

⁸ *Frazeologizm*, [w:] *Encyklopedia PWN*; <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/frazeologizm;3902640.html> [dostęp: 11.01.2022].

⁹ A. Krawczyk-Tyrpa, *Frazeologia Somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, Wrocław 1987, s. 22-25; <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/14423/edition/2197/content> [dostęp: 13.01.2022].

¹⁰ *Ibidem*.

Wspominany już Piotr Müldner-Nieckowski, za Pajdzińską i Lewickim, definiuje związki frazeologiczne jako charakterystyczne dla danego języka utrwalone połączenia wyrazów występujące w konkretnym tekście. Dodatkowo odnosi się on również do tezy Andrzeja Lewickiego, który jako związek frazeologiczny przedstawia połączenie co najmniej dwóch wyrazów akcentowych, stanowiących oddzielne jednostki graficznie, mogące zajmować w realizacjach językowych względem siebie pozycję zmienną¹¹.

Alicja Nowakowska z kolei szeroko definiuje związek frazeologiczny jako *stosunkowo stabilne, odtwarzalne połączenie wyrazów, charakteryzujące się obrazowością, asumarycznością semantyczną¹² i ekspresywnością¹³*.

Próbując opisać jednostkę frazeologiczną, nie sposób pominąć chętnie stosowane w językoznawstwie amerykańskim i zachodnioeuropejskim terminy: *idiom*, *idiomat*, *idiomatyzm*. W *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* są one definiowane jako *dwu- lub kilkuwyrazowa stała konstrukcja językowa, której nie da się wyprowadzić ze znaczeń i reguł łączenia składających się na nią wyrazów¹⁴*.

Stanisław Skorupka odróżniał idiom od frazeologizmu. Zwracał szczególną uwagę na jego nieprzetłumaczalność, co prowadzi do wniosku, iż idiomatyczne związki frazeologiczne (lub idiomatyzmy) należy ograniczyć do jednostek właściwych tylko dla jednego konkretnego języka¹⁵.

Wojciech Chlebda wprowadził do polskiej lingwistyki termin frazem z językoznawstwa rosyjskiego. Jest on swoistym hiperonimem dla wszystkich jednostek frazeologicznych¹⁶. *Frazematyka* stanowi odmianę frazeologii, która koncentruje się na *człowieku mówiącym*, czyli na nadawcy, a tym samym na odbiorcy oraz akcie komunikacji¹⁷. Co ważne, frazeologia skupia się na tym, co odróżnia frazeologizm od powiedzenia, skrzydlatego wyrażenia czy maksymy. Frazematyka próbuje natomiast odpowiedzieć na pytanie: co łączy te jednostki?

¹¹ P. Müldner-Nieckowski, *Frazeologia poszerzona*, Warszawa 2007, s. 91-92. Zob. np.: A. Lewicki, A. Pajdzińska *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 315; A. Lewicki, *Składnia związków frazeologicznych*, „Biuletyn PTJ” 1983, z. XL, s. 75-83.

¹² Termin ów został wprowadzony przez Lewickiego i oznacza *brak symetrii między planem treści a planem wyrażania nie dający się opisać za pomocą reguł kategoryalnych*. A.M. Lewicki, *Problemy opracowania słownika frazeologicznego*, [w:] A.M. Lewicki, A. Pajdzińska, B. Rejakowa, *Z zagadnień frazeologii*, Warszawa 1987, s. 6.

¹³ A. Nowakowska, *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław 2005, s. 23.

¹⁴ *Idiom*, [w:] *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1993, s. 215.

¹⁵ S. Skorupka, *Klasyfikacja jednostek frazeologicznych i jej zastosowanie w leksykologii*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” 1982, t. 1, s.15.

¹⁶ Por. V. Archangelskij, *O pontjatii ustojčivoj frazy*, [w:] *Problemy frazeologii*, Moskwa 1946, s. 117; przytaczam za A. Nowakowską, *op. cit.*, s. 20.

¹⁷ W. Chlebda, *Frazematyka*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2010, s. 336.

Osobną kwestią, poruszoną w następnym rozdziale mojej pracy, jest przynależność paremii do zbioru jednostek frazeologicznych.

2. Frazeologizm a przysłowie

Paremie stanowią przedmiot zainteresowania badaczy różnych dyscyplin, m.in.: językoznawców, literaturoznawców, etnografów, a także socjologów czy psychologów. Jednym z prekursorów paremiologii polskiej był Jan Stanisław Bystroń. Uważał on, że nie można wyodrębnić przysłów, gdyż *nie tworzą one osobnego rodzaju twórczości; wyróżniamy je jedynie praktycznie jako zespoły wyrazów, faktycznie w pewnym czasie w określonej grupie społecznej zwyczajowo używane*¹⁸. 30 lat później Julian Krzyżanowski zdefiniował w *Nowej księdze przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* przysłowie właściwe jako zdanie (proste bądź złożone) lub jako układ zdań (od dwóch do czterech). Wyróżniał on pięć podstawowych właściwości paremii: znaczenie dosłowne i przenośne, z tych dwóch sens metaforyczny jest ważniejszy; obrazowość, nawiązującą do starożytnej alegorii – matki przysłowia; dydaktyzm, który ukazuje jakąś prawdę moralną; niezmienność formy występowania, czyli trwałość w języku; oraz nieprzekładalność na inne języki¹⁹. Wolfgang Mieder natomiast podał, jak to określa Alicja Nowakowska²⁰, prostą, zdroworozsądkową definicję przysłowia. Jest to zatem zwięzłe, powszechnie znane twierdzenie, które zawiera mądrość ludową lub społecznie uznane poglądy, przekazywane z pokolenia na pokolenie w przystępnej, łatwej do zapamiętania formie²¹. Grzegorz Szpila z kolei definiuje przysłowie jako:

krótkie, proste, często rymowane powiedzenie w postaci zdania, zwykle metaforyczne, zawierające jakąś prawdę lub mądrość opartą na doświadczeniach ludzi; służące opisaniu jakiejś sytuacji i pouczeniu; o ludowej proveniencji, charakterystyczne dla danej społeczności i powszechnie w niej znane; od wieków

¹⁸ J.S. Bystroń, *Przysłowia polskie*, Kraków 1933, s. 2.

¹⁹ J. Krzyżanowski, *Dzieje przysłowia polskiego w toku pięciu wieków*, [w:] *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, red. J. Krzyżanowski, t. I, Warszawa 1969, s. VII-VIII.

²⁰ A. Nowakowska, *op. cit.*, s. 38.

²¹ W. Mieder, *Ogólne uwagi o naturze przysłów*, „Literatura Ludowa” 1993, z. 3, s. 51.

zakorzenione w tradycji i przekazywane z pokolenia na pokolenie²².

Paremiolodzy wyróżniają przysłowia kalendarzowe, dialogowe, welleryzmy, priamele. Pierwsza grupa odnosi się do zjawisk klimatycznych, charakterystycznych dla konkretnych pór roku. Druga grupa, według Krzyżanowskiego, stanowi streszczenie scenki anegdotycznej²³. Trzecia – swą nazwę zawdzięcza Samowi Wellerowi, służącemu Mr. Pickwicka z powieści Karola Dickensa. Welleryzm ma specyficzną kompozycję. Jest to cudza wypowiedź włożona w usta konkretnej osoby lub osadzona w określonych okolicznościach, co daje zaskakujący, najczęściej komiczny efekt. Dodatkowo Szpila wyodrębnia priamele, które są ciągami fraz, wyrazów lub krótkich zdań, zamkniętych jednym komentarzem²⁴. Obok wymienionych paremii istotne miejsce zajmują, trudne do zdefiniowania, zwroty (wyrażenia) przysłowiowe. Przysłowie ma postać zdania, zwrot przysłowiowy zaś nie ma takiej formy. Krzyżanowski zaznacza jednak, iż jest to podział niewystarczający²⁵.

Warto również zauważyć, iż obok omówionych wcześniej rodzajów przysłów, istnieją również aforyzmy, apoftegmaty, maksymy, sentencje czy skrzydlate słowa. Stanowią one grupę trudną do jednoznacznego zakwalifikowania i uznawane są, przez Grzegorza Szpilę, za *dalszych krewnych przysłów*²⁶.

Przysłowia stanowią grupę wyrazów zamkniętą formalnie i semantycznie, a tym samym nie ma możliwości wplatania w nie innych elementów językowych. Z tego powodu część badaczy nie znajduje miejsca dla paremii wśród jednostek frazeologicznych²⁷. Zdecydowana jednak większość uczonych zajmujących się frazeologią jest odmiennego zdania. Stanisław Skorupka zamieścił przysłowia w *Słowniku frazeologicznym języka polskiego*. Miało to związek z przyjętą przez niego definicją frazy, która mieści w sobie również przysłowia²⁸. Alicja Nowakowska

²² G. Szpila, *Krótko o przysłowiu*, Kraków 2003, s. 24.

²³ J. Krzyżanowski, *Z zagadnień przysłowioznawstwa*, [w:] *Idem, Szkice folklorystyczne*, t. III, Warszawa 1980, s. 48.

²⁴ G. Szpila, *op. cit.*, s. 67-85.

²⁵ J. Krzyżanowski, *Dzieje przysłowia polskiego ...*, s. X.

²⁶ G. Szpila, *op. cit.* s. 87-90.

²⁷ Za wyłączeniem paremii ze zbioru frazeologii opowiadali się m.in.: M. Grochowski, *Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne*, Toruń 1982, s. 26. A. Bogusławski, *Uwagi o pracy nad frazeologią*, [w:] *Idem, Sprawy słowa. Words Matters*, Warszawa 1994, s. 115-124. A.M. Lewicki, *Uwagi wstępne o frazach*, „Prace Filologiczne” 2001, t. XLVI, s. 389-402.

²⁸ S. Skorupka, *op. cit.*, s. 6.

natomiast zaznacza, iż paremie spełniają podstawową cechę jednostek frazeologicznych, jaką jest asumaryczność znaczeniowa²⁹.

Znamienne zdają się być badania Wojciecha Chlebdy. Za kryterium jednostki frazeologicznej przyjmuje on *odtworzalność* w konkretnej sytuacji³⁰. Chlebda wprowadza szerokie pojęcie frazemu, w którym mieszczą się również paremie³¹.

Piotr Müldner-Nieckowski zwraca uwagę, iż coraz częściej użytkownicy języka wplatają eliptyczne, niepełne formy przysłów w zdania, wykorzystując ich skrócone twory, które można zaliczyć – jak uważa – do zbioru frazeologii. Wyróżnia on: *paremie modyfikujące, czyli zdania, które mogą być wtrącone do zdań złożonych i które jakimś segmentem semantyki własnej modyfikują znaczenie tych fraz, oraz paremie dostarczone, których fragmenty są odpowiednikami jednostek języka lub mogą być w takie formy przekształcone*³².

W tekstologii przysłowie zostało uznane za tekst minimalny, to jest, jak pisze Sebastian Wasiuta, *(temat + reumat) + nacechowanie gatunkowe*³³. Autor przytacza opinię Lewickiego i Pajdzińskiej, dla których również *frazologizmy [. . .] nie są tekstami. To różni frazeologizmy od przysłów (niekiedy zwanych przysłowiami właściwymi), które są minimalnymi tekstami utrwalonymi w społecznym zasobie tekstów i formuł tekstowych*³⁴.

W mojej pracy analizie poddane zostaną zarówno frazeologizmy, jak i przysłowia.

3. Językowy obraz świata

Pojęcie językowego obrazu świata (JOS) ma długą tradycję w polskim językoznawstwie. Po raz pierwszy termin ten został zdefiniowany przez Walerego Pisarka, według którego JOS to *obraz świata odbity w danym języku narodowym*³⁵, co oznacza, że język odzwierciedla realny świat, ale nie w sposób naukowy. Pisarek zaznacza, że JOS *nie odpowiada ściśle rzeczywistemu obrazowi*

²⁹ A. Nowakowska, *op. cit.*, s. 40.

³⁰ W. Chlebda, *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Opole 1991, s. 25.

³¹ W. Chlebda, *Frazematyka*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2010, s. 7-8.

³² P. Müldner-Nieckowski, *Frazeologia poszerzona*, Warszawa 2007, s. 207-209.

³³ S. Wasiuta, *Przysłowie jako tekst minimalny*, Lublin 2021, s. 27; https://zenodo.org/record/5773363#_YnTxk-hBzIW [dostęp: 06.05.2022].

³⁴ A.M. Lewicki, A. Pajdzińska, *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 315.

³⁵ W. Pisarek, *Językowy obraz świata*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1978, s. 143.

*odkrywanemu przez naukę. Wskutek tego możliwe jest, że między obrazami świata odbitymi w poszczególnych jęz. narodowych zachodzą znaczne różnice, spowodowane m.in. różnymi warunkami bytowania danych narodów*³⁶.

Renata Grzegorczykowa podaje, że badacze proponują różne ujęcia JOSu, a co za tym idzie wykorzystanie odmiennych danych w badaniach³⁷. Dla Ryszarda Tokarskiego i Jerzego Bartmińskiego JOS to:

pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniach słów lub przez te znaczenia implikowanych, który orzeka o cechach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego. W tym sensie JOS jest utrwaleniem zespołu relacji zawartych w językowym ukształtowaniu tekstu, a wynikających z wiedzy o świecie pozajęzykowym³⁸.

Przy takim pojmowaniu JOSu w jego rekonstrukcji pomocne są derywaty semantyczne, słowotwórcze, przysłowia i frazeologizmy oraz antonimy. Bartmiński i Tokarski dzielą cechy leksemów na kategorialne i stereotypowe.

Renata Grzegorczykowa z kolei, omawiając podstawy rekonstrukcji JOSu, zwraca uwagę na rolę gramatyki i leksyki danego języka, etymologii oraz konotacji semantycznej, gdyż według niej JOS jest:

strukturą pojęciową utrwaloną (zakrzepłą) w systemie danego języka, a więc w jego właściwościach gramatycznych i leksykalnych (znaczeniach wyrazów i ich łączliwości), realizującą się, jak wszystko w języku, za pomocą tekstów (wypowiedzi)³⁹.

Za istotne elementy językowe przy rekonstrukcji JOSu uznaje ona: słownictwo, semantykę słownictwa, formę słów, pola semantyczne (w tym: hipero- i hiponimy, synonimy, antonimy czy ciągi derywacyjne), frazeologizmy (wraz z utartymi

³⁶ W. Pisarek, *Językowy obraz świata*, [w:] *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław 1991, s. 146.

³⁷ R. Grzegorczykowa, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa 2020, s. 189.

³⁸ J. Bartmiński, R. Tokarski, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska, Wrocław 1986, s. 72.

³⁹ R. Grzegorczykowa, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1990, s. 43.

kolokacjami i metaforami), kategorie językowe, teksty, dane pozajęzykowe oraz badania ankietowe⁴⁰.

Dla Jolanty Maćkiewicz językowy obraz świata *to część obrazu świata, która przejawia się w danych językowych*⁴¹. Takie stanowisko akcentuje znaczenie leksyki dla rekonstrukcji JOSu, do czego przychyliła się również Ryszard Tokarski, definiując go jako:

zbiór prawidłowości zawartych w kategoryalnych związkach gramatycznych (fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych) oraz w semantycznych strukturach leksyki, pokazujących swoiste dla danego języka sposoby widzenia poszczególnych składników świata oraz ogólniejsze rozumienie organizacji świata, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez społeczność językową wartości⁴².

Rekonstrukcja więc odbywa się na podstawie *modeli konceptualnych ukrytych za ciągami jednostek językowych*⁴³. Badacz włącza również dane z tekstów artystycznych, które odkrywają dodatkowy aspekt rekonstrukcji JOS – kreację językową.

Jerzy Bartmiński, który przywołuje trójczłonową koncepcję języka (system, norma, użycie), rekonstruuje JOS na podstawie danych uzyskanych z *analizy systemu językowego, zbieranych metodą ankiet oraz wydobywanych z tekstów*⁴⁴(S-A-T). System języka (leksyka i gramatyka) pozwala dotrzeć do tego, co najmocniej zakorzenione w języku, badania empiryczne (ankiety) obrazują innowacje językowe, a dane tekstowe umożliwiają jeszcze dogłębniejszą analizę JOSu i wydobyć większą ilość cech.

⁴⁰ Por. J. Bartmiński, *Frazeologia a językowy obraz świata*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. M. Rak, V.M. Mokienka, t. 2, Kraków 2020, <file:///C:/Users/ja/Downloads/62-Book%20Manuscript-133-2-10-20200629.pdf> [dostęp: 09.04.2020]. S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie*, „Etnolingwistyka” 2017, t. 29, s. 11-29.

⁴¹ J. Maćkiewicz, *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1990, s. 208.

⁴² R. Tokarski, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 366 (I wydanie: 1993).

⁴³ R. Tokarski, *Przeszłość i współczesność w językowym obrazie świata*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Lublin 1999, s. 13.

⁴⁴ J. Bartmiński, *Rzeka w językowo-kulturowym obrazie świata Polaków*, [w:] *Rzeki. Kultura, cywilizacja, historia*, red. J. Kołtuniak, t. 9, Katowice 2000, s. 43.

4. Frazeologizmy w JOS

Język odzwierciedla otaczającą ludzkość rzeczywistość, co pokazują przysłowia i frazeologizmy. Owe jednostki odbijają w swoich strukturach dzieje narodu, realia bliskie człowiekowi, stosunki społeczno-polityczne, obyczaje; są więc poświadczeniem o przynależności do pewnego kręgu kulturowego.

Anna Pajdzińska oraz Andrzej Lewicki dowodzą, że poprzez związki frazeologiczne badacze mogą dotrzeć do wielu aspektów językowego obrazu świata użytkowników danego języka⁴⁵.

Jednostki frazeologiczne stanowią jedno z najprostszych, ale i najważniejszych narzędzi, pozwalających poznać językowy obraz świata. Jak pisze Wojciech Chlebda, szczególnie ważne są jednostki będące paremiami. Ich znacząca rola w rekonstrukcji językowego obrazu świata wynika z dwóch cech: dawności i obrazowości. Badacze zakładają, że skoro używamy frazeologizmów i przysłów, niekiedy od stuleci, to spostrzeżenia i wartości w nich zawarte muszą mieć rangę konstytutywną. Obrazowość zaś ukryta w utartych formach leksykalnych, realność przeszłości: przedmiotów, postaci, czynności powala na odtworzenie językowego obrazu świata⁴⁶. W tej pracy jednak nie będzie się wyodrębniać frazeologicznego obrazu świata jako osobnej struktury, lecz traktować ją jako integralny składnik rekonstrukcji językowego obrazu świata.

Badacze zwracają uwagę również na wyraźną obecność antropocentryzmu we frazeologii, szczególnie potocznej. Można więc stwierdzić, że w centrum frazeologicznego obrazu świata znajduje się człowiek. W składzie leksykalnym frazeologizmów również widać ogromną jego rolę. Polska frazeologia obfituje w związki nazywające części ciała. Poprzez język opisujemy świat oraz siebie. Część jednostek charakteryzuje człowieka: jego wiek, wygląd, temperament, zachowanie, obyczaje. Antropocentryzm jednak można zauważyć również w określeniach dotyczących ilości i miary (np. *można policzyć na palcach jednej ręki*), odległości (np. *pod ręką*), czasu (np. *jak ręką odjął, od ręki*), czy natężenia jakiejś cechy (np. *sam jak palec*). Frazeologizmy pozwalają również na ocenianie różnych zjawisk w odniesieniu do człowieka, np. jego struktury fizycznej (*coś ma ręce i nogi*).

⁴⁵ A.M. Lewicki, A. Pajdzińska, *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 328-333.

⁴⁶ W. Chlebda, *Frazeologiczne zaplecze językowego obrazu świata*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. M. Rak, V.M. Mokienka, t. 2, Kraków 2020, <file:///C:/Users/ja/Downloads/62-Book%20Manuscript-133-2-10-20200629.pdf> [dostęp: 09.04.2020].

Nie tylko *nomina anatomica* świadczą o antropocentrycznym charakterze frazeologii. Wspomniane już wyżej określenia odległości oddajemy poprzez np. wyrażenie o *krok*, a jest to przecież miara charakterystyczna dla ludzkiego chodu.

O antropocentryzmie świadczy zdecydowana większość metafor i porównań licznie obecnych we frazeologii polskiej. Przypisywanie człowiekowi cech zwierzęcia czy rzeczy wskazuje na jego nieaprobowane społecznie zachowania. Istota ludzka jawi się więc jako najważniejszy i najlepszy element wszechświata. Należy tutaj wspomnieć o badaniach potwierdzających ważną rolę metafor w antropocentrycznym ujmowaniu językowego obrazu świata. Ryszard Tokarski poprzez analizę metaforycznych określeń człowieka odtworzył jego system preferencji wpisany w język polski⁴⁷.

Podsumowując, zgodnie z definicją językowego obrazu świata jego centrum stanowi człowiek, który posługuje się językiem: nazywa, opisuje, odtwarza, interpretuje rzeczywistość. Antropocentryczny charakter frazeologii ujawnia się w związkach dotyczących przestrzeni, czasu, ilości i miary oraz stopnia natężenia cech⁴⁸.

⁴⁷ R. Tokarski, *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1990, s. 69-89.

⁴⁸ A. Pajdzińska, *Antropocentryzm we frazeologii potocznej*, „Etnolingwistyka” 1990, t. 3, s. 59-68.

III. Frazeologia somatyczna – stan badań

Słownictwo nazywające części ciała ludzkiego, w terminologii językoznawczej zwane *nomina anatomica*, stanowi często analizowaną grupę leksemów. W 1978 roku na podstawie przeprowadzonych badań Danuta Buttler ustaliła, że rzeczowniki te sytuują się na trzecim miejscu (zaraz po czynnościach fizycznych człowieka oraz parametrach dotyczących człowieka) pod względem frekwencji użycia w potocznej odmianie polszczyzny⁴⁹. Stanisław Skorupka z kolei podkreślał rolę, jaką pełnią one w tworzeniu związków frazeologicznych i przysłów:

Powodem ich żywotności frazeologicznej jest to, iż stanowią one naturalne narzędzia działania człowieka, są wreszcie naturalną podstawą przenośni. Wyrazy takie jak oko, ucho, ręka, noga, głowa, język, nos, piersi itp. wchodzi w skład setek wyrażen i zwrotów⁵⁰.

Jednym z pierwszych językoznawców zajmujących się związkami frazeologicznymi zawierającymi nazwy części ciała był Antoni Krasnowolski. Jego praca z 1905 pt.: *Przenośnie mowy potocznej* poświęcona została wyjaśnieniu znaczenia metaforycznego utartych w języku polskim zwrotów zawierających: nazwy części ciała ludzkiego, nazwy odnoszące się do otoczenia fizycznego człowieka (takie jak: ubranie, mieszkanie, pożywienie) oraz nazwy związane ze światem roślin i zwierząt. W rozdziale *Ciało ludzkie i spostrzeżenia fizjologiczne* starał się on wytłumaczyć sens przenośnych powiedzeń, w których pojawiają się *nomina anatomica*. Krasnowolski omówił frazeologizmy z takimi komponentami, jak np.: skóra, głowa i jej części (czoło, oczy, nos), ręka, noga, krew, itd⁵¹.

Współcześnie leksemy nazywające części ciała człowieka są również obiektem zainteresowania badaczy zajmujących się np. frazeologią gwarową. Anna Krawczyk-Tyrpa w swoich rozważaniach używa wymiennie terminów: frazeologizm somatyczny i somatyzm⁵². Oznaczają one związek frazeologiczny zawierający nazwy

⁴⁹ D. Buttler, *Kategorie semantyczne leksyki potocznej*, [w:] *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, red. M. Szymczak, Wrocław 1978, s. 37-45.

⁵⁰ S. Skorupka, *Z zagadnień frazeologii*, „Poradnik Językowy” 1953, z. 8, s. 10.

⁵¹ A. Krasnowolski, *Przenośnie mowy potocznej*, cz. I, Warszawa 1905, s. 21-71; <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/4643/edition/38837/content> [dostęp: 06.01.2022].

⁵² A. Krawczyk-Tyrpa, *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich: związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, Wrocław 1987, s. 29. Termin somatyzm funkcjonuje również w filozofii w znaczeniu poglądu filozoficznego, według którego istnieją tylko ciała. Zob. Somatyzm, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/somatyzm;2575833> [dostęp: 23.04.2022].

części ciała. Badaczka uznaje, iż *nazwy części ciała, będące komponentami określonego pola semantycznego muszą się charakteryzować jedną lub większą ilością cech semantycznych wspólnych*⁵³. Krawczyk-Tyrpa, wykorzystując teorię analizy składnikowej, klasyfikuje poszczególne frazeologizmy ze względu na cechy semantyczne (semy), które – jak pisze – *ożywają w znaczeniu zwrotów*⁵⁴. Dochodzi ona do wniosku, iż słownictwo nazywające części ciała kryje w sobie trzy rodzaje informacji, ujawniające się w strukturze semantycznej somatyzmów. Są to:

- 1) semy topograficzne – określenia np.: (część ciała) *przednia, boczna, pod*;
- 2) semy anatomiczne – określenia np.: (część ciała) *wystająca, ruchoma, nie pokryta włosami*;
- 3) semy funkcyjne – określenia np.: (część ciała) *bez której nie można oddychać*⁵⁵.

Jolanta Maćkiewicz natomiast w pracy *Językowy obraz ciała* zwraca uwagę na leksemy: *ciało, twarz, czoło* oraz słownictwo związane z ilustracją mimiki⁵⁶. Owe rozważania uzupełnia o opis funkcji, które pełnią *nomina anatomica*. Leksemy te stanowią punkt odniesienia dla świata zwierząt, roślin, krajobrazu, a nawet żywiołów. Dodatkowo autorka przypomina, iż właśnie ta grupa rzeczowników była wykorzystywana jako nazwy miar długości np. *łokieć, stopa, piądz/piędź*⁵⁷. Palce obu rąk stanowiły swoiste liczydło, przy ich pomocy wykonywano proste działania rachunkowe w systemie dziesiętnym⁵⁸. Należy zaznaczyć, iż Maćkiewicz odnosi się do badań Anny Wierzbickiej⁵⁹, która z kolei zwraca uwagę na trudności związane z badaniem *nomina anatomica*. Problem stanowi według niej zarówno zdefiniowanie nazw części ciała, jak również jednoznacznie objaśnienie znaczenia somatycznych związków frazeologicznych.

Somatyzmy stanowią także podmiot badań komparatystycznych. Marian Jurkowski, w porównawczej pracy *Nazwy części ciała jako nominacje wtórne w języku rosyjskim i polskim*, omawia *nomina anatomica* jako źródła nowych znaczeń

⁵³ A. Krawczyk-Tyrpa, *op. cit.*, s.27.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 40.

⁵⁵ *Ibidem*, s.36.

⁵⁶ J. Maćkiewicz, *Językowy obraz ciała*, Gdańsk 2006, s. 12.

⁵⁷ *Piądz (piędź)* – miara długości wyznaczona rozwarciem dłoni od końca kciuka do końca środkowego palca (...). *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, red. B. Sieradzka-Baziur, J. Duska, D. Mika; <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/10189/16510> [dostęp: 14.03.2022]..

⁵⁸ J. Maćkiewicz, *op. cit.*, s. 12.

⁵⁹ A. Wierzbicka, *Rozważania o częściach ciała*, [w:] *Słownik i semantyka. Definicje semantyczne*, red. E. Janus, Wrocław 1975, s. 91.

wyrazowych powstających w procesie metaforyzacji⁶⁰. Nawiązuje on, podobnie jak Maćkiewicz, do wtórnego znaczenia nazw części ciała – jako jednostek miar. Badacze ponadto porównywali polskie frazeologizmy somatyczne do m.in. bułgarskich, niemieckich czy serbskich⁶¹.

Istnieją też prace dotyczące konkretnych składników somatyzmów. Wśród nich wymienić można np.: Emilię Czarnotę *Frazeologizmy somatyczne z komponentem KREW w szkolnych słownikach frazeologicznych* czy Małgorzaty Świącickiej i Elizy Tarary *Wybrane somatyzmy z komponentem oko w języku młodzieży szkolnej*⁶².

Somatyzmy zawierające nazwy kończyn człowieka będą przedmiotem mojej pracy. Analizie poddane zostaną frazeologizmy i przysłowia zawarte we współczesnych słownikach frazeologicznych: *Wielkim słowniku frazeologicznym PWN z przysłowiami* pod red. Anny Kłosińskiej i *Wielkim słowniku frazeologicznym* Piotra Müldnera-Nieckowskiego⁶³.

⁶⁰ M. Jurkowski, *Nazwy części ciała jako nominacje wtórne w języku rosyjskim i polskim*, [w:] *Problemy nominacji językowej*, red. M. Blicharski, t. 2, Katowice 1983, s. 47-56.

⁶¹ Zob.: E. Michow, *Studia nad frazeologią somatyczną języka polskiego i bułgarskiego*, Kielce 2013; D. Janus, *Polsko-niemiecka frazeologia somatyczna w słownikach Michała Abrahama Troca i Samuela Bogumiła Lindego*, Gdańsk 2012. V. Jovanović-Mihaylov, *Analiza kognitywno-semantyczna polskich oraz serbskich związków frazeologicznych z komponentem somatycznym określających stany emocjonalno-uczuciowe*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” 2020, t. 55; <https://doi.org/10.11649/sfps.2036> [dostęp: 14.03.2022].

⁶² E. Czarnota, *Frazeologizmy somatyczne z komponentem KREW w szkolnych słownikach frazeologicznych*, „*Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego*” 2018, t. 27, s. 193-208; https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/17259/1/Czarnota_frazeologizmy_somatyczne_z_komponentem.pdf [dostęp: 14.03.2022]. M. Świącicka, E. Tarary, *Wybrane somatyzmy z komponentem OKO w języku młodzieży szkolnej*, Bydgoszcz 2005; <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/6181/Wybrane%20somatyzmy%20z%20komponentem%20oko%20w%20j%20m%20c%582odzie%20c%5bcy%20szkolnej.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [dostęp: 14.03.2022].

⁶³ *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, red. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005. P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny*, Warszawa 2003.

IV. Część analityczna

1. Językowy obraz poszczególnych części kończyn ludzkich zawartych we frazeologizmach i przysłowia

1.1. Ręka

Na podstawie analizy materiału pochodzącego ze słowników frazeologicznych wykorzystanych w pracy udało się wynotować 406 związków frazeologicznych z leksemem ręka, co oznacza, iż frazeologizmy z tym słowem stanowią najliczniejszą z badanych przeze mnie grup.

Dorota Filar i Adam Głaz wyodrębniają we frazeologii następujące ramy pojęciowe ręki: ręka jako część ciała, ręka – wygląd, ręka – czynności wykonywane przez człowieka, ręka – człowiek⁶⁴.

Ręka, jako część ciała ludzkiego – kończyna, występuje przede wszystkim podwójnie: *mieć dwie lewe ręce*, *czyjaś prawa ręka* (co sugeruje, że jest jeszcze druga – lewa). Pojawia się kategoryzacja: ręka prawa jest lepsza niż lewa, co widać również w znaczeniu przytoczonych związków. *Czyjaś prawa ręka* oznacza niezbędność, ważność, wsparcie⁶⁵, natomiast *mieć dwie lewe ręce* odnosi się do niezdarności, niezręczności.

Ręka jest również utożsamiana z całym człowiekiem: jego istotą, charakterem, ciałem. Mówimy np.: *niewidzialna ręka*; *kobieca ręka*; *dzieło*, *popis*, *utwór czyjejś ręki*; *dostawać coś z czyichś rąk*; *coś dostało się w niepowołane ręce*; *być znajdować się w czyichś rękach*, *w czyimś ręku*.

Dodatkowo kończyna górna jest człowiekowi niezbędna do życia, ważna, niezastąpiona: *bez kogoś, czegoś jak bez ręki*; *nie wypuszczać czegoś z ręki*; *czyjaś prawa ręka*; *czuć się bez kogoś, czegoś jak bez ręki*. Funkcjonują także związki *czytać z ręki*,

⁶⁴ D. Filar, A. Głaz, *Obraz ręki w języku polskim i angielskim*, [w:] *Językowa kategoryzacja świata*, red. R. Grzegorzczkowska, A. Pajdzińska, Lublin 1996, s. 199-209. D. Filar, „*Ta dłoń może być garścią i może być pięścią*” – obrazy językowo-kulturowe w ramie pojęciowej dłoni, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław 1998, s. 252-256. A. Litwińczuk, *Językowo-kulturowy obraz ręki w polszczyźnie ludowej* [online], https://www.researchgate.net/publication/285027134_Językowo-kulturowy_obraz_reki_w_polszczyźnie_ludowej [dostęp: 18.05.2022].

⁶⁵ Szczególna symboliczna rola prawej ręki widoczna jest już w Biblii. Oznacza ona: błogosławieństwo, uprzywilejowaną pozycję, wysoką rangę. Po prawicy Boga siedzi Chrystus. Zob. np.: Ps 110, 1; 1Krl 2, 19; Mt 26, 64.

rąk; wróżyć komuś z ręki, które zwracają uwagę na fakt iż ręka jest tak ważna, iż zależy od niej los człowieka.

Może również oznaczać wielość (*las rąk*), ale też małą ilość (*coś można policzyć na palcach jednej ręki*). Gest podniesienia rąk jest również zwyczajowo kojarzony z poddaniem się: *podnosić ręce do góry; ręce do góry*.

Ręka jest nieodłącznym synonimem dłoni: *aż ręka kogoś świerzbi, swędzi; brać coś do ręki, rąk; brać coś ręką; brać coś w rękę; chwytne ręce; chwycić, łapać co jest pod ręką; łamać ręce; mieć coś w ręce; mieć ręce całe w czymś; mieć złote ręce; możemy sobie podać ręce, rękę; obracać coś w rękach*. Wskazuje to na fakt, iż ręka i dłoń są ze sobą złączone. Dłoń, wraz z palcami, kończy rękę: *dziurawe ręce; coś można policzyć na palcach jednej ręki; chwytne ręce*.

Frazeologia wskazuje również na wartościowanie negatywne w odniesieniu do ręki, mówimy: *mieć za długie ręce; mieć za krótkie ręce*. Ręce w sposób naturalny sięgają do nóg: *mieć, trzymać ręce w kieszeniach; wyjmować ręce, rękę z kieszeni*. Obrazują też sens lub jego brak, *coś ma ręce i nogi; coś nie ma rąk i nóg*. Po rękach rozpoznaje się też płeć: *kobieca ręka; ktoś dostał, otrzymał czyjąś rękę; męska ręka*. Co ciekawe zwrot *ktoś dostał, otrzymał czyjąś rękę, starać się o czyjąś rękę* odnosi się tylko do kobiet, nie można otrzymać ręki mężczyzny. Wiąże się to ze zwyczajem oświadczyn.

Ostrzeżenie *niech ręka boska broni* zakłada, że Bóg, istota metafizyczna również ma ręce.

Ręka powiązana jest z czynnościami wykonywanymi przez człowieka. Istnieją związki frazeologiczne, które wskazują na możliwość ruchu: *strzepnąć coś ręką; szarpać kogoś za rękę; wymachiwać, wywijać rękami; zabijać ręce; zacierać ręce nerwowo, z zimna, z radości; zaciskać, zwinąć rękę w pięść*. Są one związane z emocjonalnymi reakcjami człowieka. Jednocześnie istnieją frazeologizmy obrazujące bezruch, które odnoszą się do beczynności: *czekać, siedzieć, przyglądać się, przypatrywać się z założonymi rękami, rękoma; nie mieć o co rąk zaczepić; zakładać ręce za pas*.

Z kategorią działania wiąże się również wolność, samodzielność oraz możliwość podejmowania ruchu: *mieć wolną rękę, wolne ręce; mieć rozwiązane ręce; dać, zostawić komuś wolną rękę; dawać, zapewniać, zostawiać komuś swobodną, wolną rękę w czymś; robić coś na własną rękę; rozwiązywać komuś rękę; własną ręką, własnymi rękami*,

ale też jej brak: *mieć związane, skrepowane, splątane ręce*. Możliwość działania, zdaniem Doroty Filar, zawsze jest konotowana pozytywnie, zaś jej brak negatywnie⁶⁶.

Ważnym elementem związanym z działaniami ręki jest posiadanie, które wiąże się nieodłącznie z chwytnością (dłonią): *brać coś do ręki; brać coś ręką; chwytać, łapać co jest pod ręką; chwytnie ręce; mieć coś w ręce/ręku; obracać coś w rękach*. W dosłownym sensie z posiadaniem możemy kojarzyć również związki metaforycznie łączone z władzą, kontrolą: *brać, chwytać, ujmować, zagarniać coś w swoją rękę, swoje ręce; coś dostaje się, wpada w czyjeś ręce; coś jest w czyichś rękach; coś znajduje się w jednym ręku; czyjeś ręce sięgają daleko; dostawać kogoś w swoje ręce; ktoś, coś kładzie rękę na czymś; mieć, gromadzić, trzymać coś, w swoich rękach; mieć kogoś w ręku; mieć mocną, silną, pewną, twardą, żelazną rękę; nie wypuszczać kogoś z ręki; rząd silnej ręki, rąk; prawo silnej ręki; pod czyjąś ręką; skupiać, trzymać coś w swoich rękach; ale również jej brakiem: mieć krótkie, za krótkie ręce, ktoś wymyka się komuś z rąk; uchodzić czyichś rąk; uchodzić, wymykać się; wyrwać się z czyichś rąk; uciekać, wymykać się, wyrwać się z czyichś rąk; wypuszczać kogoś z rąk. Ręce służą także do oznaczenia własności: coś dostaje się, wpada w czyjeś ręce.*

Posiadanie może się wiązać z próbą zawłaszczenia czegoś, a więc z kradzieżą. Mówimy: *się komuś klei, lepi do rąk; coś przyłgnęło do czyichś rąk, komuś do rąk; mieć długie ręce; mieć lepkie ręce*.

Ręka jest postrzegana nie tylko jako narzędzie służące do dokonania kradzieży, ale też jako narzędzie służące do nieuczciwego uzyskania korzyści: *smarować, posmarować komuś rękę; ręka rękę myje, noga nogę wspiera; przemawiać komuś do ręki; płacić z rączki do rączki*. Ręce obrazują również czynność szacowania *lekką ręką licząc; ważyć w ręku*. Cechę chciwości wskazuje powiedzenie: *jedną ręką daje, a drugą, dwiema odbiera*.

Frazeologizmy *mieć brudne ręce; ktoś plami czyms ręce; kalać czyms ręce; czyjeś ręce splamila krew* wskazują na nieuczciwość moralną.

Symbolem uczciwych intencji, czyli zachowań moralnych są czyste ręce: *mieć czyste ręce; człowiek czystych rąk*.

Niewykle ważnym aspektem konotowanym z ręką jest praca. Władysław Kopaliński nazwał rękę *idealnym narzędziem człowieka do wykonywania wszelkich prac*,

⁶⁶ D. Filar, A. Głaz, *Obraz ręki w języku polskim i angielskim*, [w:] *Językowa kategoryzacja świata*, red. R. Grzegorzczkowska, A. Pajdzińska, Lublin 1996, s. 203.

rozwijania umiejętności i sztuk⁶⁷ na co wskazują również konkretne związki frazeologiczne: *nie wiedzieć w co ręce włożyć; nie mieć dziesięciu rąk; nie czuć ręki; mieć ręce pełne roboty; fachowa ręka; brak rąk do pracy; z pracy rąk nie wyżyjesz; z pracy rąk własnych; z pracy rąk; wyrabiać sobie rękę; umywać ręce od czegoś; spracowana, zniszczona ręka; ręce do pracy; bronić się gołymi rękami; brać coś ręką; gołą ręką; gołymi rękami; iść, walczyć z kimś na rękę; z gołymi rękami; gołymi rękami.* Taką metaforę ręki widzimy również w rozumieniu pracy jako wysiłku rąk: *mieć pełne ręce roboty; brak rąk do pracy; ręce do pracy; nie szczędzić rąk.* Ręce związane z pracą kojarzone są pozytywnie, odnoszą się do pożytecznych działań człowieka. W związku z ogromnym wysiłkiem pojawia się zmęczenie i osłabienie *lecieć, lać się, przelewać się komuś przez ręce; nie czuć ręki; nie móc, być w stanie ruszyć ani ręką ani nogą; ręce mdleją komuś.* Pracować można samodzielnie, możliwe jest jednakże wykorzystanie kogoś do pracy: *robić coś cudzymi rękami*, a to kojarzone jest negatywnie.

Ręce odnoszą się również do doświadczenia człowieka, jego zręczności lub niezręczności: *niewprawa ręka; mieć ręce jak z marchwi; mieć dwie lewe ręce; gliniane ręce; drewniana ręka; czuć się bez kogoś, czegoś jak bez ręki; ciężka ręka; wypuszczać coś z ręki, rąk; wszystko komuś leci z rąk; fachowa ręka; fotografować, robić zdjęcie z ręki; mieć dobrą rękę do czegoś; mieć rękę do czegoś; mieć złote ręce; mistrzowska ręka; naśladować czyjaś ręka; złota rączka.* Ręce mogą coś podnosić, ale mogą także upuszczać i z tą fizyczną własnością związane są związki: *coś leci komuś z rąk; dziurawe ręce*, symbolizujące nieradzenie sobie z czymś. Mogą coś niszczyć *coś rozłazi się komuś w rękach.* Ręce są też narzędziem pracy artystów i rzemieślników, wytwarzają dzieła sztuki: *dzieło, popis, utwór czyjejś ręki; mieć złote ręce; mistrzowska ręka; naśladować czyjąś rękę; poznawać, rozpoznać czyjąś rękę w czymś; robić coś ręką i głową; układać komuś rękę; widać w czymś rękę kogoś, jakąś, czyjąś; wiedzieć, jak się trzyma pędzel, pióro, dłuto, młotek w ręku; wyrabiać sobie rękę; wyrób rak ludzkich; grać na cztery ręce; gliniane ręce; wiedzieć jak się trzyma pędzel, pióro, dłuto, młotek w ręku.*

Ręka jest również narzędziem kontaktu. Jest to albo kontakt ze światem albo z innym człowiekiem.

Kontakt ze światem łączy się przede wszystkim ze zmysłem dotyku. Ręce więc są narzędziem rozpoznawania świata zewnętrznego, co widać w związkach: *brać coś*

⁶⁷ Przytaczam za D. Filar, „*Ta dłoń może być garścią i może być pięścią*” – obrazy językowo-kulturowe w ramie pojęciowej dłoni, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław 1998, s. 258.

do ręki, ręk; brać coś ręką; brać coś w rękę; chwytne ręce; chwytac, łapać co jest pod ręką; łamać ręce; mieć coś w ręce; mieć ręce całe w czymś; rękę; obracać coś w rękach; oglądać rękami; ręce przy sobie; trzymać ręce przy sobie. Użytkownicy języka przy pomocy *ręk* określają odległość. Stały się one punktem odniesienia dla pojęć „blisko” i „daleko”: *choć rękę podaj; coś, ktoś jest pod ręką; coś nawija się komuś pod rękę; mieć coś pod ręką; mieć coś w zasięgu ręki; mieć kogoś pod ręką; mieć kogoś w zasięgu ręki; na wyciągnięcie ręki; nie wypuszczać kogoś z ręki.*

Kontakt z drugim człowiekiem – odnosi się do relacji międzyludzkich, ale nie tylko. Ręka służy do przekazywania sygnałów i informacji w sposób niewerbalny: *skinąć ręką.*

Ręka jest postrzegana jako sygnalizator uczuć: *łamać ręce; załamywać ręce nad kimś, czymś; ręce opadają komuś; rozkładać ręce; opuszczać ręce (rozpacz); mieć szczęśliwą rękę do kogoś, czegoś; złam, połam ręce i nogi (szczęście); machać ręką na kogoś, coś; szkoda ręki na kogoś na coś, do czegoś (rezygnacja), mówić rękami i nogami (gwałtowna gestykulacja); nie wiedzieć co zrobić z rękami (zawstydzenie); ręce drżą, trzęsą się komuś (reakcja na stres); jak, jakby ręką odjął; od ręki (gwałtownie, nagle).* Kontakt fizyczny między ludźmi odbywa się zazwyczaj przy użyciu rąk: *brać, chwytac się pod ręce; brać kogoś za rękę; brać, trzymać kogoś pod rękę; podawać sobie ręce; ręka w rękę; splatać, zaplatać ręce; trzymać kogoś pod rękę; trzymać kogoś za rękę.* Ręce są zatem symbolem bliskości i przyjaźni. Szczególnie widać to w związkach, które odnoszą się do relacji ślubnych: *ktoś dostał, otrzymał czyjąś rękę; dawać komuś rękę; wiązać ręce stulą; przyrzekać komuś swoją rękę; starać się o czyjąś rękę; prosić kogoś o rękę; prosić kogoś o czyjąś rękę; ofiarować komuś swoją rękę; odrzucić, odtrącić czyjąś rękę; odmówić komuś swojej ręki; odmówić komuś czyjejś ręki; oddawać, przyrzekać komuś rękę kogoś; oddać komuś swoją rękę.* Podobne odniesienie możemy zobaczyć we frazeologizmach dotyczących gestów religijnych: *żegnać, przeżegnać się lewą ręką; wkładać rękę na czyjąś głowę.*

Dzięki rękom również realizujemy rytuały przywitania i pożegnania: *dać, podać komuś rękę; kiwać ręką; nie podawać komuś ręki; ścisnąć rękę; potrząsać czyjąś ręką.* Ale ręce obrazują też trudne relacje, dystans, wrogość i zależność od kogoś: *być, znajdować się w czyichś rękach, w czyimś ręku; nie podawać komuś ręki; cofnąć rękę; ręka macosza.* Są także postrzegane jako „narzędzie” godzenia się: *się możemy sobie podać ręce, rękę.*

Istnieje także zwyczaj całowania rąk: *buchnąć kogoś w rękę; całować kogoś w rękę; całować, ucałować czyjeś, komuś ręce; całuję rączki; cmoknąć kogoś w rękę*. Dotyczy on głównie kobiet, ale nie tylko. W tradycji całowało się w rękę ojca, królów, osoby pełniące zaszczytne urzędy. Gest ów wykonywano, aby okazać szacunek czy uwielbienie: *całować po rękach; z pocałowaniem ręki*.

Ręce człowieka są silne, mogą podnosić kogoś: *brać, porwać kogoś, coś na rękę; ktoś z kimś na rękę, ręce; nosić kogoś na rękę*. Przez to służą również jako narzędzie pomocy i wsparcia: *znaleźć kogoś w zasięgu ręki; mieć kogoś pod ręką; dać, podać komuś ręką; patrzeć na czyjeś ręce; podawać komuś przyjazną rękę; podawać rękę komuś; pomagać sobie rękami i nogami; pomocna ręka; przyjazna ręka; wyciągać do kogoś, ku komuś rękę; iść, pójść komuś na rękę*. Mogą też symbolizować opiekę za pomocą gestu przytulenia, otwarcia rąk: *ktoś, coś dostaje się, idzie, trafia w dobre ręce; ktoś, coś jest w dobrych, najlepszych rękach; nie wypuszczać kogoś z ręki; nosić kogoś na rękach; oddawać, przekazywać kogoś, coś w czyjeś ręce; zostawić kogoś, coś w czyichś rękach; iść, dostać się, pójść w dobre ręce, w rękę*.

Ręce obrazują relację dawać-przyjmować: *dostawać coś z czyichś rąk; dostawać coś w ręce; dostawać coś do rąk; brać obiema, oboma, obydwoma, obydwoma rękami; brać coś z czyichś rąk; dawać coś komuś ciepłą rączką; dawać lekką ręką, rączką; dawać, oddawać coś komuś do ręki; dawać coś komuś w rękę; dawać, wspomagać, rozdawać hojną, szczerą, łaskawą ręką; dawać, zapewniać, zostawiać komuś swobodną, wolną rękę w czymś; dać, oddać coś w dobre ręce; dać, wpłacić, dostać jakąś sumę na rękę; doręczać, oddawać, przekazywać coś do rąk własnych; kierować, przysyłać, wysyłać coś na czyjeś ręce; wsuwać coś komuś w rękę*. Ręce mogą być pełne lub puste, co oznacza szczodrość lub skąpstwo: *z pełnymi rękami; z pustymi rękami*. Ręce są narzędziem wyrządzenia krzywdy: *aż ręka kogoś świerzbi, swędzi; ciężka ręka; czyjeś ręce splamila krew; nie żałować ręki; podnosić rękę na kogoś; szarpać kogoś za rękę; zaciskać, zawijać rękę w pięść*.

Są kojarzone też z zawziętością i konsekwencją: *bronić się przed czymś rękami i nogami; komuś trzęsą się ręce do czegoś; zapierać się rękami i nogami; trzymać się czegoś rękami i nogami; ręka komuś nie zadrży; ręce wyciągają się do czegoś; ręce się komuś rwą do czegoś*.

Ręce są symbolem całego człowieka, bardzo ważną częścią ciała. Stanowi *pars pro toto* istoty ludzkiej we frazeologizmach. Potwierdzają to wyrażenia: *coś nietknięte ręką ludzką; czegoś nie tknęła ludzka ręka*.

Ręka może być ciepła albo zimna. Ciepła oznacza życie, zimna kojarzy się ze śmiercią: *robić coś stygnącą ręką; dawać coś komuś ciepłą ręką; robić coś ciepłą ręką; coś trzymać jak umarłą ręką*.

W zgromadzonym materiale odnotowane zostało tylko jedno przysłowie: *lepszy wróbel w garści niż cietrzew na ręku*, gdzie ręka znów zastępuje całego człowieka.

Z analizy frazeologizmów wynika jak ważnym elementem dla człowieka jest ręka. Jest narzędziem pracy, kontaktu z drugim człowiekiem i światem, symbolizuje też bliskość.

a. Dłoń

Wielki słownik języka polskiego definiuje dłoń jako *końcową chwytłą część ręki (kończyny) wyposażoną w pięć palców*⁶⁸. Dłoń nie jest więc tożsama z ręką, jest jej elementem. We frazeologii jednak leksemy *ręka* i *dłoń* występują wymiennie, gdyż – o czym pisze Dorota Filar – *w języku polskim trudno jest oddzielić oba te znaczenia [...], dlatego w ramie pojęciowej ręki powinny zawrzeć się językowe i kulturowe treści związane z obydwoma definicjami*⁶⁹. Dłoń, zdaniem badaczki, nie może być opisywana i interpretowana bez nawiązania do *ręki*. Między rzeczownikami *dłoń*, *ręka*, *palec* zachodzi semantyczna relacja partytywności. *Dłoń* jest holonimem dla *palców* (*coś można policzyć na palcach jednej dłoni*), a meronimem dla *ręki*. *Dłoń*, podobnie jak *ręka*, występuje w znaczeniu całego ciała człowieka, a tym samym odnosi się do jego natury, charakteru, postawy.

Na podstawie zgromadzonego materiału udało się wyodrębnić dziewięćdziesiąt pięć frazeologizmów z leksemem *dłoń*.

Dłoń kojarzona jest z pomocą: *bratnia dłoń; podać komuś, wyciągnąć do kogoś (pomocną, przyjazną) dłoń; pomocna dłoń; życzliwa dłoń*; ale również z ofiarnością lub jej brakiem: *być człowiekiem o otwartych dłoniach; rozdawać, rzucać całą, hojną, otwartą, pełną dłonią; mieć otwarte dłonie; dawać hojną, szczodłą, łaskawą dłonią; brać coś z czyichś dłoni; zamknąć dłoń*. Powyższe związki wykorzystują cechę, jaką jest możliwość działania, którą wskazują czasowniki: *zamknąć, rozdawać, rzucać, dawać*.

⁶⁸ Dłoń, [w:] *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki; <https://wsjp.pl/haslo/podglad/15120/dlon> [dostęp: 08.05.2022] – dalej oznaczam WSJP.

⁶⁹ D. Filar, „*Ta dłoń może być garścią i może być pięścią*” – obrazy językowo-kulturowe w ramie pojęciowej dłoni, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław 1998, s. 254.

Dłonie, tak samo jak ręce, konotowane są z ciężką pracą. Są niezbędne człowiekowi do wykonywania podstawowych zadań i czynności, stąd mogą być zniszczone lub spracowane. Ale mogą również świadczyć o wykonywanym rzemiośle artystycznym *wiedzieć jak się trzyma (pędzel, pióro, dłuto, młotek) w dłoni*. Konotowane są także z umiejętnościami. Mówi się np.: *fachowa dłoń; mistrzowska dłoń; poznać, widzieć czyjąś dłoń*. Oznacza to więc, że doświadczenie, zdolności człowieka wyrażane jest przez jego dłonie.

Frazeologizmy wskazują również na „pleć” dłoni. Męska ma *mocny, żelazny, twardy uścisk dłoni*; żeńska jest *kobieca, delikatna dłoń*. Szczególnym przypadkiem jest *matczyna dłoń*. Istnieje również kategoria *dziecięca dłoń*. Jest ona symbolem niezwyklej opiekuńczości i bliskości. Ta sama cecha utrwalona została np. we frazeologizmach odnoszących się do rytuałów powitania i pożegnania: *uścisk dłoni; potrząsnąć czyjąś dłonią; dawać komuś dłoń*. Dłoń kojarzona jest ze zgodą: *podawać komuś dłoń; połączyć czyjeś dłonie; jednością chwytać się za dłonie; dłoń w dłoń*; ale również ze ślubem: *wiązać dłonie stułą; szacunkiem ucałować czyjeś dłonie*.

W języku utrwalone są również negatywne uczucia i zachowania związane z dłonią: rozpacz, bezsilność (*rozkładać dłonie; załamywać dłonie nad kimś, czymś*), konflikt (*dłoń kogoś świerzbi, swędzi; podnosić przeciw komuś dłoń*), chciwość (*sięgnąć dłonią, wyciągać dłoń po co*), niechęć (*cofać dłoń; nie podawać komuś dłoni*), upokorzenie (*coś pali w dłonie*) oraz lekceważenie (*mieć, trzymać dłonie w kieszeniach; skinąć dłonią*).

Dłoń bywa również synonimem życia lub śmierci: *dłoń czyjaś zamyka komuś oczy; paść, zginąć, umrzeć, skończyć z czyjejs dłoni; stygnąca dłoń; stygnącą dłonią pisać, podpisywać, robić coś*. Gest *składania dłoni* możemy kojarzyć z modlitwą, a więc z religią.

Podobnie jak w przypadku ręki, dłoń jest wiązana z uczciwością i nieuczciwością. Uczciwy człowiek ma *czyste dłonie (być człowiekiem czystych dłoni)*. Nieuczciwy ma brudne, splamione, skalane (*brudzić, walać dłonie; czyjeś dłonie splamiła krew; mieć brudne dłonie; skalać, splamić czyjeś dłonie*).

Dłoń bywa również symbolem wolności (*mieć wolną dłoń*); swobody (*czерpać coś, z czegoś pełną dłonią*), decyzyjności (*brać, chwytać, ujmować, zagarniać coś w swoją dłoń/swoje dłonie; coś jest w czyichś dłoniach*).

Obrazuje ona także postawę odpowiedzialności: *ujmować coś w swoje dłonie; trzymać coś w swojej dłoni; coś jest w czyichś dłoniach*.

Dłoń i ręką – jak pokazuje analiza materiału – często symbolizują te same pojęcia, a nawet występują wymiennie w tych samych frazeologizmach.

b. Łokieć

W zgromadzonym materiale wyodrębniono tylko trzy somatyzmy z leksemem *łokieć*. Występuje on w nich w liczbie pojedynczej i mnogiej. Niewątpliwie łokieć jest meronimem ręki. Jest usytuowany między nadgarstkiem a barkiem.

Zwraca uwagę związek łokcia z ciężką pracą: *urobić sobie ręce aż po łokcie*. Stanowi on wyznacznik intensywności wykonywanej pracy. Odnaleźć tu można również odniesienie do zmęczenia pracą.

Łokciami można również się rozpychać (*rozpychać się łokciami*), co wskazuje na bezwzględność w dążeniu do celu. W takim rozumieniu łokcie kojarzą się pejoratywnie. Inny związek *trącać kogoś łokciem* również ma negatywne konotacje, jest on kojarzony z natręctwem, nieuwagą, brakiem kulturalnego zachowania się. Łokieć jest postrzegany negatywnie, gdyż istnieje we frazeologizmach wskazujących na zachowania nieaprobowane społecznie.

c. Palec

Na podstawie zgromadzonego materiału można wyodrębnić siedemdziesiąt frazeologizmów z leksemem *palec*. W zbiorze znajdują się też trzy przysłowia z tym komponentem. Palce są częścią dłoni lub stopy. Ta relacja semantyczna jest utrwalona w związkach frazeologicznych.

Palce mają zdolność chwytania: *brać coś palcami; jeść palcami; ujmować palcami*. Co również przywodzi na myśl giętkość owej części kończyny, stąd np. umiejętność wystukiwania rytmu (*bębnić palcami po czymś*). Fakt niewielkiej liczby palców został utrwalony we frazeologizmie *kogoś, coś można policzyć na palcach jednej ręki, obu rąk*. Natomiast fakt, że są one małe ma odzwierciedlenie w powiedzeniach: *nie ma gdzie palca wetknąć, mieć więcej rozumu w małym palcu niż ktoś w głowie*. Znaczenie frazeologizmu *nie kładź palca między drzwi* również bazuje na cesze wielkości. Oznacza, że nawet mała rzecz (tak mała jak palec) może być przyczyną dużych kłopotów, ale również niepewności (*coś jest palcem na wodzie pisane*), kłamstwa (*wyssać coś z palca*),

użytecznego zachowania (*mieć coś, kogoś na kiwnięcie palca*). Oprócz tego małość (niewielki rozmiar) może przekładać się na łatwość w działaniu (*z palcem w nosie*), niechęć w podejmowaniu najmniejszej czynności (*nie kiwnąć palcem w jakiejś, czyjejś sprawie; paluszek i główka to szkolna wymówka*).

Można kojarzyć palce z dobrą znajomością kogoś (*być, znać się z kimś jak dwa palce u jednej ręki; znać kogoś jak swoje pięć, dziesięć palców*) lub czegoś (*mieć coś w małym palcu*).

Palce nie stanowią zwartej, spójnej całości, dlatego możliwe jest, że *coś przecieka, przepływa komuś przez palce* i możliwe jest *patrzenie przez palce* (kiedy nie chce się widzieć wszystkiego).

Palce można połączyć również z pazernością i swoistą zaborczością: *daj komuś palec, a całą rękę chwyta, złapie; daj mu palec, a on całą rękę chwyta*. Odnaleźć można też cechy złośliwości, mówimy: *mała jak palec, a zła jak padalec*; wypominania nie *wytykając palcem; pokazywać kogoś, coś palcem*.

Palce są osobne, odrębne przywodzą więc na myśl samotność *ktoś goły, sam, samotny jak palec; sam jak palec*. Również ciszę: *chodzić na czubkach palców; chodzić przed kimś na paluszkach; kłaść palec na ustach; skradać się na palcach*. Także z manipulacją i podporządkowaniem *owinąć, okręcić sobie kogoś wokół, dookoła, naokoło małego palca*.

W analizowanym zbiorze znajdują się trzy przysłowia. Pierwsze odnosi się do chciwości *daj mu palec, a on całą rękę chwyta*, drugie mówi o kłopotach na własne życzenie *nie kładź, nie pchaj palca między drzwi*, trzecie odnosi się do pazerności kobiet *mała jak palec, a zła jak padalec*. Wszystkie wskazują na cechę wielkości (małe rozmiary palców).

d. Paznokieć

Jak pisze Agnieszka Litwińczuk paznokieć nie stanowi bezpośredniego meronimu leksemu ręka, lecz należy do pola semantycznego leksemu palec, ten zaś do dłoni⁷⁰.

Paznokcie występują zarówno u palców rąk, jak i stóp, jednakże frazeologia nie rozróżnia owego podziału. Wszystkie związki wyrazowe dotyczą paznokci u rąk, co może wynikać z faktu, że paznokcie u stóp są często zakryte, za to paznokcie u rąk podlegają nieustannej obserwacji. Na podstawie materiału frazeologicznego można wyodrębnić pięć związków z leksemem *paznokieć*.

Powiedzenie *czarno za, pod paznokciami* wskazuje na powiązanie paznokci z brudem i zaniedbaniem. Paznokcie kojarzą się z czymś małym. Nawet ów gromadzący się pod paznokciami brud jest konotowany z niewielką ilością: *ani na paznokcie, ani o paznokcie; tyle co brudu za paznokciem; tyle, co czarno, czarnego za paznokciem*.

Możemy również we frazeologii znaleźć odniesienie do fizycznych objawów chorób paznokci: *paznokcie kwitną*. Ów związek odnosi się do dosłownych oznak infekcji dotykających paznokcie.

Obraz paznokci w języku przedstawia je jako coś małego, co ma skłonność do zabrudzeń oraz może ulegać chorobom.

e. Ramię

Ramię stanowi meronim ręki. Anatomicznie jest to odcinek między łokciem a barkiem. Na podstawie materiału wyodrębniono siedemdziesiąt związków wyrazowych z leksemem *ramię*.

Ramię/ramiona kojarzymy z czułością, przytulaniem: *chwytać, brać kogoś w ramiona; czekać na kogoś z otwartymi ramionami; obejmować kogoś ramieniem; podać, rzucać się w ramiona; spoczywać w czyichś ramionach; tulić kogoś w ramionach; uścisk ramion; wyciągać do kogoś, ku komuś ramiona; zarzucać komuś ramiona na szyję*. Ramiona również oznaczają otwartość na drugiego człowieka, czego dowodem są następujące frazeologizmy: *czekać na kogoś z otwartymi ramionami; otwierać, roztwierać, rozkładać, rozwierać, rozpościerać, rozkrzyżowywać ramiona; przyjąć kogoś*

⁷⁰ A. Litwińczuk, *Językowo-kulturowy obraz ręki w polszczyźnie ludowej*; https://www.researchgate.net/publication/285027134_Językowo-kulturowy_obraz_reki_w_polszczyźnie_ludowej [dostęp: 06.05.2022].

z otwartymi ramionami. Umożliwiają także okazanie komuś wsparcia, bycia oparciem, ostoją: *opierać, wspierać się na czyichś ramionach, o czyjeś ramiona, na czyimś ramieniu, o czyjeś ramię; wspierać, podpierać kogoś ramieniem; uwieszać, wieszać, zawieszać się u czyjegoś ramienia; służyć komuś ramieniem*. Kojarzymy je z radością, z energią działania, mówimy, że z *ramion* wyrastają *komuś skrzydła; ktoś ma skrzydła u ramion*. Niewątpliwie możemy konotować je z prowadzeniem kogoś, o czym świadczy zwrot *brać kogoś za ramię*. Słowo *ramię* wiązane jest również ze wspólnotą i jednością: *ramię przy ramieniu, w ramię; iść, stać, walczyć itp. z kimś ramię w ramię, ramię przy ramieniu*.

Ramię może oznaczać sąd (*ramię sprawiedliwości*) i reprezentowanie kogoś *działać, występować z czyjegoś ramienia*. Kojarzone także jest z wojskiem: *zbrojne ramię narodu, państwa; dosięgać kogoś mściwym ramieniem; na ramię broń, i władzę, kontrolą; szarpać, targać kogoś za ramię; zaglądać, patrzeć, spoglądać komuś przez ramię; ramię czyjeś sięga daleko*.

W zwrocie *z duszą na ramieniu* posłużyło ono do wyrażenia uczucia strachu. Ramiona również mogą być utożsamiane z całym ciałem lub tylko z barkami czy kręgosłupem: *uwieszać, wieszać, zawieszać się u czyjegoś ramienia; wkładać brzemię, krzyż na czyjeś ramiona; opierać, wspierać się na czyichś ramionach; dźwigać, nieść coś na ramionach; brać kogoś, coś na ramiona*. Przytoczone frazeologizmy oznaczają ciężar, a przeciwwagą dla niego jest uczucie ulgi uzyskiwanej, kiedy *zrzuci się coś z ramion* (*zrzucić coś z ramion*).

Ramiona oznaczają także lekceważący stosunek do kogoś, mówimy: *wzruszać ramionami; traktować kogoś przez ramię; rzucać komuś spojrzenie przez ramię, spojrzeć na kogoś przez ramię; rzucać coś przez ramię; klepać, poklepywać kogoś po ramieniu*. Pojawia się również zwrot *nosić płaszcz na dwóch ramionach*, który wskazuje na dwulicowość, nieuczciwość postępowania.

Ponadto, są one konotowane z rezygnacją *opuszczać ramiona; ramiona komuś opadły* oraz biernością *siedzieć z założonymi ramionami*.

1.2 Noga

W analizowanych słownikach odnotowano 160 frazeologizmów i 6 przysłów z komponentem *noga*.

Nogi traktowane są jako podpora człowieka, element stabilizujący, stąd powiedzenia: *ktoś, coś stoi na mocnych, pewnych nogach; poczuć pewny grunt pod nogami; zwalić kogoś z nóg; podstawić komuś nogę; podłoga ucieka komuś spod nóg*. U człowieka występują parzyście, u zwierząt również, co pozwala na ustabilizowanie postawy, stąd powiedzenia: *ktoś kuty na cztery nogi; dbać o coś jak pies o piątą nogę* (coś jest zbędne, zawadza). Są elementem stabilności, ale nie mądrości: *głupi jak but z lewej nogi; tępy jak stołowa noga*. Nogi symbolizują również naturalny ład, jeśli ulega on zaburzeniu, wtedy *świat się do góry nogami przewraca*. Mimo stabilności, którą zapewniają nogi, nie są one wystarczającym zabezpieczeniem, aby z pewnością odnieść sukces. Mówimy: *koń ma cztery nogi i też się potknie; noga się komuś podwinęła, poślizgnęła*. Naturalny porządek zaburza również czasowo np. kłamstwo, które we frazeologii *ma krótkie nogi*. Powrót do utraconego naturalnego ładu jest możliwy, bo *można postawić, stawiać coś na nogi; coś stawia kogoś na nogi*.

Nogi służą przede wszystkim do przemieszczania się, a więc np. chodzenia, biegania, tańczenia, skakania: *być od świtu, od samego rana na nogach; dobra, zła praca nóg; kto nie ma w głowie, ten ma w nogach; nogi komuś weszły, wlażyły w tyłek; nogi same kogoś niosą; w nogi; nogi same kogoś niosą do tańca; dać nogę; brać, wziąć nogi za pas*. Ruch może być zaburzony: *utykać na nogę; zamiatać nogą; zmieniać nogę; mieć nogi jak z drewna, ołowiu; ktoś nie wygrał nóg na loterii; ktoś jest ciężki w nogach; alkohol idzie komuś w nogi*. Nogi są postrzegane jako narzędzie aktywnego, normalnego funkcjonowania człowieka (w opozycji do siedzenia czy leżenia), stąd można: *postawić, stawiać kogoś, coś na nogi; postawić cały dom na nogi; umarłego by na nogi postawił*. Mogą znajdować się również w bezruchu, w postawie stojącej *stawać na nogi, nogach; nogi komuś wrastają w ziemię*.

Nogi mogą być szczupłe *bocianie nogi; nogi cienkie jak patyki, patyczki*; długie *mieć nogi po samą szyję*; lub ciężkie *słoniowate, słoniowe nogi*.

Niewątpliwie kojarzone są z wysiłkiem fizycznym, powodującym zmęczenie: *uchodzić sobie nogi do kolan; słaniać się na nogach; nogi odmawiają komuś posłuszeństwa; nogi komuś odpadają; nie móc ustać na nogach; nie móc ruszyć ręką ani nogą; ledwo powłóczyć nogami; ciągnąć, wlec za sobą nogi; lecieć, padać, walić się z nóg; być na ostatnich nogach*.

Łączone są również z lekceważeniem, czyli mają wydźwięk negatywny *traktować kogoś per noga, przez nogę; dbać o coś jak pies o piątą nogę*.

Pozytywnie konotowane są zaś z szacunkiem, uniżeniem *padać do nóg; padam, ścielę się do nóg, nóżek* (do kobiet); *rzucić się komuś do nóg*.

Nogi, tak samo jak ręce, występują podwójnie: po prawej i lewej stronie. Lewa strona kojarzona jest bardziej negatywnie *wstać lewą nogą*.

Nogi, podobnie jak *ręka* i *dłoń*, oznaczają całego człowieka: *wystrzelać co do nogi* – czyli zabić wszystkich ludzi; *noga ludzka nigdy gdzieś nie stanęła* – czyli nie pojawił się żaden człowiek.

Jedyne przysłowie *za wysokie/niskie progi na czyjeś nogi* wskazuje na hierarchię obowiązującą w danym społeczeństwie.

a. Kolano

Wielki słownik języka polskiego podaje aż cztery znaczenia tytułowego leksemu: *część nogi, w nogawce, rury, rzeki*⁷¹. W pierwszym znaczeniu *kolano* zostało zdefiniowane jako *część nogi ze stawem łączącym podudzie z udem*⁷². W analizowanych słownikach znalazły się dwadzieścia cztery związki frazeologiczne zawierające leksem *kolano*. Stanowi on meronim nogi.

Frazeologizmy *uchodzi nogi do kolan* oraz *po kolana* akcentują położenie kolan powyżej stóp.

Kolana przywodzą na myśl skojarzenia z szacunkiem i uniżeniem: *błagać, prosić kogoś o coś na kolanach, na klęczkach; giąć kolana; klękać na kolana; padać, rzucić się przed kimś na kolana; robić coś na kolanach*. Klęka się przed kimś ważnym: przed królem, przed Bogiem, przed osobą pełniącą zaszczytny urząd. Jest to forma uniżenia, oddania, ale również postawa błagalno-dziękczynna, gdyż może stanowić gest prośby, jak i podziękowania. Biblia, Stary i Nowy Testament, dostarcza nam przykładów oddawania czci w ten właśnie sposób⁷³. Dodatkowo warto również wspomnieć, iż istnieje zwyczaj, że mężczyzna klęka przed kobietą np. przy oświadczeniach. Kiedy się klęka przed kimś, to fizycznie jest się niżej niż osoba stojąca. Klęczenie więc znajduje się w opozycji do postawy wyprostowanej.

⁷¹ *Kolano*, [w:] WSJP, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/15128/kolano> [dostęp:06.05.2022].

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Zob. Np.: Ps 95, 6; Ef 3, 14-21.

Kolana mogą być kojarzone z czułością *brać kogoś na kolana; sadzać, trzymać kogoś/coś na swoich kolanach*. Mogą także stanowić punkt odniesienia dla ubioru, mówi się *spódnica, spodnie, strój za, przed kolana*, są wówczas rodzajem miary długości.

Kolana posiadają również pejoratywny obraz we frazeologii. Możemy kojarzyć je z siłą, przemocowym zachowaniem względem kogoś słabszego, mniejszego *przełożyć kogoś przed kolano*. Ów frazeologizm odnosi się głównie do kar fizycznych stosowanych wobec dzieci.

Związki frazeologiczne z leksemem *kolano* mogą także odnosić się do przegranej lub wygranej: *coś rzuca, powala na kolana; ktoś rzuca, powala kogoś/coś czymś na kolana*. Mogą oznaczać albo zwycięstwo, triumf nad kimś albo wprawienie kogoś w zachwyt.

Stany związane z dużym napięciem emocjonalnym lub ze zmęczeniem oddają związki: *kolana się pod kimś uginają; komuś mięknię kolana; mieć kolana jak z waty; uchodzić nogi do kolan*. Cechą, która się uwidacznia, jest miękkość, giętkość, a co za tym idzie, mogą się one łatwo zginać. *Robić coś na kolanie* oznacza niedbalstwo, niedokładność. Z przytoczonych związków frazeologicznych wyłania się niejednorodny obraz kolan. Z jednej strony oznaczają uniżenie, poddanie, błaganie, dziękczynienie, a z drugiej strony spotykamy związki mówiące o przemocy czy niedbalstwie.

b. Łydka

Zgodnie z definicją słownikową łydka to *tylna część nogi między kolanem a stopą*⁷⁴, jest więc ona częścią nogi. Słowniki, z których korzystam w mojej pracy, odnotowują tylko jeden frazeologizm z leksemem łydka: *łydki komuś drżą, trzęsą się, dygoczą*.

Używane wariantywnie czasowniki *drzeć, trząść się, dygotać* są określeniami ruchu, który wiążemy ze strachem, odczuwaniem niepokoju⁷⁵. Są to reakcje fizjologiczne organizmu na stres, strach, objawiające się często – co wiemy z własnego doświadczenia – właśnie drżeniem nóg, a więc i łydek.

⁷⁴ Łydka, [w:] WSJP; https://wsjp.pl/haslo/do_druku/15101/lydka [dostęp: 05.05.2022].

⁷⁵ Strach I, [w:] WSJP; https://wsjp.pl/haslo/do_druku/24549/strach [dostęp: 05.05.2022].

c. Stopa

Stopa pojawia się w sześciu znaczeniach w *Wielkim słowniku języka polskiego*: *u nogi, w skarpecie, podstawa, w urzędzeniu, miara, wskaźnik, w wierszu, relacje*⁷⁶. Dla tematu podjętego w tej pracy ważne jest znaczenie pierwsze: stopa – *u nogi*, aczkolwiek badane związki frazeologiczne nawiązują również do wymienionych pozostałych znaczeń owego leksemu. Wyraz stopa możemy zdefiniować jako *końcowa część nogi z palcami, która styka się z ziemią albo innym podłożem podczas stania i chodzenia*⁷⁷. Zgodnie z tą definicją stopę można uznać za meronim *nogi* (*część nogi*) i holonim *palców* (*z palcami*). Ze zgromadzonego materiału frazeologicznego udało się wyodrębnić trzydzieści pięć związków frazeologicznych z leksemem stopa.

Stopy mogą być suche: *iść, pokonywać coś, przechodzić, przebywać coś suchą stopą*. W analizowanych słownikach ów frazeologizm klasyfikowany jest jako związek łączliwy i definiowany dosłownie. Często jednak można usłyszeć to sformułowanie w znaczeniu „osiągnąć coś bez szwanku, krzywdy”. W takim rozumieniu stopy są swoistym *pars pro toto* człowieka. Utożsamiane bywają z całym człowiekiem, całym ciałem: *gdy nie ma stóp, nie ma człowieka; coś nietknięte ludzką stopą; czegoś nie tknęła ludzka stopa; ziemia, miejsce nietknięte ludzką stopą*. Stanowią więc ważny element ciała, jest to związane funkcją stania i chodzenia. Są one śladem człowieka.

Stopa stanowi podstawę ciała ludzkiego, jest tą częścią, która styka się bezpośrednio z ziemią: *coś leży, znajduje się u stóp czegoś; mieć kogoś/coś u swoich stóp*. Ze względu na swoje położenie anatomiczne stopy stanowią również zamknięcie pewnej całości ujmowanej w sposób wertykalny: *od stóp do głów; zmierzyć kogoś wzrokiem, spojrzeniem, oczami od stóp do głów*. Z położeniem stóp (są nisko, przy podłożu) łączy się z tego są skojarzenie ze zdobywaniem, zdominowaniem kogoś lub czegoś: *mieć kogoś, coś u swoich stóp; postawić swoją stopę na czymś*. Oznaczają one poddanie, stosunek zależności: *padać do czyichś stóp; ścieleć się do stóp; leżeć u czyichś stóp; złożyć coś u czyichś stóp; lizać czyjeś, komuś stopy; zmiatać przed czyichś stóp kusz, proch, prochy*. Relacje i stosunki międzyludzkie bywają określane przez zwroty typu: *być z kimś na dobrej/złej/koleżeńskej/przyjacielskiej/równej/wojennej stopie*.

⁷⁶ Stopa, [w:] WSJP; <https://wsjp.pl/haslo/podglad/17076/stopa> [dostęp: 06.05.2022].

⁷⁷ Ibidem.

Stopy występują w wyrażeniach określających poziom życia, status społeczny i materialny człowieka, mówi się o: *niskiej/ wysokiej stopa życiowa; prowadzić dom na wysokiej stopie życiowej; żyć na niskiej/wysokiej stopie, na niską/wysoką stopę*.

Stopy traktowane są jako element decydujący o stabilności: *poczuć, czuć, mieć pewny grunt pod stopami*. Stąd, kiedy zaczyna brakować owej pewności, mówimy: *ktoś traci grunt pod stopami, komuś usuwa się grunt, ziemia spod stóp*. Z brakiem pewności i sytuacją zagrożenia związany jest jeszcze jeden frazeologizm *ziemia, grunt pali się komuś pod stopami*. Jest on nacechowany bardziej ekspresywnie poprzez użycie czasownika *palić się*.

Leksem *stopa* występuje także w żargonie łowieckim *biała/czarna stopa* (*ślady zwierzyny na śniegu*), żeglarskim *stopy wody pod kilem!* (*pomyślnych wiatrów!*) oraz prawniczym *odpowiadać z wolnej stopy* (*odpowiadać przed sądem, pozostając na wolności*).

d. Pięta

Wielki słownik języka polskiego wyróżnia trzy znaczenia słowa *pięta*: jako element ciała, buta lub masztu. *Pięta* w znaczeniu pierwszym to *tylna część stopy*⁷⁸.

Na podstawie zgromadzonego materiału udało się wyodrębnić dwanaście związków frazeologicznych z leksemem *pięta*.

Pięta kojarzona jest pejoratywnie, ze słabością i zranieniem. Ta jej cecha widoczna jest we frazeologizmie np.: *pięta Achillesa/ achillesowa*, który wywodzi się z *Iliady* Homera. Stanowi to oczywiste nawiązanie do mitologii greckiej, a konkretnie do mitu o Achillesie⁷⁹. Istotny jest również związek *coś poszło komuś w pięty*. Nie odnosi się on do samej słabości, ale do wyrządzenia komuś przykrości. Pięta jest niewielką częścią ciała człowieka, w dodatku jest usytuowana przy samym podłożu (stanowi meronim stopy). Często bywa również zakryta. Jest to punkt trudno dostępny i często niewidoczny. Brak pięty uniemożliwia normalne chodzenie, a przez to funkcjonowanie.

⁷⁸*Pięta*, [w:] WSJP; https://wsjp.pl/haslo/do_druku/15135/pieta [dostęp: 22.05.2022].

⁷⁹ Zob. J. Parandowski, *Mitologia*, s. 176; <http://biblioteka.kijowski.pl/parandowski%20jan/jan-parandowski-mitologia.pdf> [dostęp: 06.05.2022].

Związek *gonić w piętke* wywodzi się z żargonu myśliwskiego⁸⁰, gdzie odnosił się pierwotnie do psów, które na skutek stresu odniesionego podczas polowania, obracały się wokół własnej osi, goniąc pięty własnych stóp. Znaczenie tego związku w wykorzystanych słownikach frazeologicznych tłumaczone jest jako *utrata sprawności umysłowej*⁸¹. Dodajmy, wywołanej stresem lub zmęczeniem.

W potocznym odczuciu pięty konotują ucieczkę *pokazać pięty*, strach *dusza poszła*, *uciekła komuś w pięty* czy też brak dostatecznej wartości *nie dorastać komuś do pięt*. Są to określenia wartościujące, niewątpliwie pejoratywnie. Pięta pojawiają się także we frazeologizmach mówiących o natręctwie: *deptać komuś po piętach*, *następować komuś na pięty*, ale również fizycznej nieuwadze *chodzić komuś po piętach*. Różnicują je użyte czasowniki: *chodzić*, o zabarwieniu neutralnym, i *deptać*, kojarzone już bardziej negatywnie.

Pięta jest częścią stopy, narządem, który umożliwia poruszanie się. *Obrócić*, *odwrócić*, *wykręcić*, *zakręcić się na pięcie* odnosi się do ruchu całego ciała, mającego na celu wyrazić niechęć do kogoś oraz gwałtowność czynu.

Pięty kojarzone są z biedą i zaniedbaniem, a tym samym świadczą o sytuacji życiowej jednostki. Stąd nacechowane ujemnie powiedzenia: *świecić gołymi*, *bosymi piętami*.

We frazeologicznym obrazie pięt są one postrzegane jako najniżej, najbliższej ziemi położona część ciała, jako bardzo mała część ciała i głównie wiązane są z różnego rodzaju słabościami.

⁸⁰ *Ktoś goni w piętke*, [w:] WSJP, https://wsjp.pl/haslo/do_druku/37020/ktos-goni-w-pietke [dostęp: 06.05.2022].

⁸¹ *Gonić*, [w:] *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005, s. 123-124. *Pięta*, [w:] P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2004, s. 529.

V. Podsumowanie

Zadaniem, które zostało postawione w pracy, była próba zrekonstruowania językowego obrazu kończyn człowieka we frazeologii i paremiologii polskiej. Jest to ważne zagadnienie, ponieważ ciało ludzkie, a w szczególności ręce oraz nogi, stanowią punkt odniesienia dla postrzegania świata

Na podstawie analizowanego materiału można zauważyć, iż użytkownicy języka części ciała, a szczególnie kończyny i ich części składowe, identyfikują z całą istotą ludzką. Kończyny są *pars pro toto* człowieka, zastępują go. Frazeologia pokazuje również wymiennosc poszczególnych nazw kończyn: *ręka – dłoń, noga – stopa, pięta*. Są one używane synonimicznie. Można również zaobserwować zależność, że im niżej (bliżej ziemi) położona jest część ciała, tym bardziej związki frazeologiczne oddają cechy pejoratywne: poniżenie, upodlenie. Jednocześnie jednak powstaje obraz, pokazujący, iż każda część ciała jest potrzebna, a nawet niezbędna człowiekowi, bez względu na swój rozmiar, kształt czy położenie.

Kończyny są więc dla człowieka punktem odniesienia: ja – świat zewnętrzny, miejscem odbioru wrażeń dotykowych, a tym samym styku ze światem. Wszystkie, nawet najmniejsze, jak palec czy pięta, są niezbędne do prawidłowego funkcjonowania, ale również do poprawnej percepcji świata, odbioru drugiego człowieka.

Bibliografia

- Bartmiński J., Tokarski R., *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska, Wrocław 1986.
- Bartmiński B., *Rzeka w językowo-kulturowym obrazie świata Polaków*, [w:] *Rzeki. Kultura, cywilizacja, historia*, red. J. Kołtuniak, t. 9, Katowice 2000.
- Buttler D., *Kategorie semantyczne leksyki potocznej*, [w:] *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, red. M. Szymczak, Wrocław 1978.
- Bystroń J., *Przysłowia polskie*, Kraków 1933.
- Chlebda W., *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Opole 1991.
- Chlebda W., *Frazematyka*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2010.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1993.
- Filar D., Głaz A., *Obraz ręki w języku polskim i angielskim*, [w:] *Językowa kategoryzacja świata*, red. R. Grzegorczykowa, A. Pajdzińska, Lublin 1996.
- Filar D., „*Ta dłoń może być garścią i może być pięścią*” – obrazy językowo-kulturowe w ramie pojęciowej dłoni, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław 1998.
- Grzegorczykowa R., *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1990.
- Grzegorczykowa R., *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa 2020.
- Jurkowski M., *Nazwy części ciała jako nominacje wtórne w języku rosyjskim i polskim*, [w:] *Problemy nominacji językowej*, red. M. Blicharski, t. 2, Katowice 1983.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
- Krzyżanowski J., *Dzieje przysłowia polskiego w toku pięciu wieków*, [w:] *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, red. J. Krzyżanowski, t. I, Warszawa 1969.
- Krzyżanowski J., *Z zagadnień przysłowioznawstwa*, [w:] *Idem, Szkice folklorystyczne*, t. III, Warszawa 1980.
- Lewicki A., *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*, Katowice 1976.
- Lewicki A., Pajdzińska A., Rejakowa B., *Z zagadnień frazeologii*, Warszawa 1987.
- Lewicki A., Pajdzińska A., *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001.

- Maćkiewicz J., *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1990.
- Maćkiewicz J., *Językowy obraz ciała*, Gdańsk 2006.
- Mieder W., *Ogólne uwagi o naturze przysłów*, „Literatura Ludowa” 1993, z. 3.
- Nowakowska A., *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław 2005.
- Niebrzegowska-Bartmińska S., *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie*, „Etnolingwistyka” 2017, t. 29.
- Nieckowski-Müldner P., *Wielki słownik frazeologiczny*, Warszawa 2003.
- Nieckowski-Müldner P., *Frazeologia poszerzona*, Warszawa 2007.
- Pajdzińska A., *Antropocentryzm we frazeologii potocznej*, „Etnolingwistyka” 1990, t. 3.
- Pisarek W., *Językowy obraz świata*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1978.
- Skorupka S., *Klasyfikacja jednostek frazeologicznych i jej zastosowanie w leksykologii*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” 1982, t. 1.
- Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985.
- Skorupka S., *Z zagadnień frazeologii*, „Poradnik Językowy” 1953, z. 8.
- Szpila G., *Krótko o przysłowiu*, Kraków 2003.
- Tokarski R., *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1990.
- Tokarski R., *Przeszłość i współczesność w językowym obrazie świata*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Lublin 1999.
- Tokarski R., *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001.
- Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005.
- Wierzbicka A., *Rozważania o częściach ciała*, [w:] *Słownik i semantyka. Definicje semantyczne*, red. E. Janus, Wrocław 1975.

Netografia

- Bartmiński J., *Frazeologia a językowy obraz świata*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. M. Rak, V.M. Mokienka, t. 2, Kraków 2020, <file:///C:/Users/ja/Downloads/62-Book%20Manuscript-133-2-10-20200629.pdf> [dostęp: 09.04.2020].
- Chlebda W., *Frazeologiczne zaplecze językowego obrazu świata*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. M. Rak, V.M. Mokienka, t. 2, Kraków 2020, <file:///C:/Users/ja/Downloads/62-Book%20Manuscript-133-2-10-20200629.pdf> [dostęp: 09.04.2020].
- Krasnowolski A., *Przenośnie mowy potocznej*, cz. I, Warszawa 1905; <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/4643/edition/38837/content> [dostęp: 06.01.2022].
- Krawczyk-Tyrpa A., *Frazeologia Somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, Wrocław 1987; <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/14423/edition/2197/content> [dostęp: 13.01.2022].
- Słownik pojęciowym języka staropolskiego*, red. B. Sieradzka-Baziur, J. Duska, D. Mika; <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/10189/16510> [dostęp: 14.03.2022].
- Litwińczuk A., *Językowo-kulturowy obraz ręki w polszczyźnie ludowej* [online], https://www.researchgate.net/publication/285027134_Językowo-kulturowy_obraz_reki_w_polszczyźnie_ludowej [dostęp: 18.05.2022].
- Parandowski J., *Mitologia*; <http://biblioteka.kijowski.pl/parandowski%20jan/jan-parandowski-mitologia.pdf> [dostęp: 06.05.2022].
- Wasiuta S., *Przysłowie jako tekst minimalny*, Lublin 2021; <https://zenodo.org/record/5773363#.YnTxk-hBzIW> [dostęp: 06.05.2022].
- Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki; <https://wsjp.pl/haslo/podglad/15120/dlon> [dostęp: 08.05.2022].